

SEVİL ZÜLFÜQAROVA*

TƏHSİLİMİZ ANA DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ

(VII sinif üçün "Azərbaycan dili" dərslisinin layihəsinə dair mülahizələr)

XÜLASƏ

Ümumi təhsil müəssisələrinin şagirdləri üçün yeni "Azərbaycan dili" dərsliklərinin hazırlanması ilə bağlı olaraq ictimaiyyətin müzakirəsinə bir sıra layihələr təqdim olunmuşdur. Məqalədə həmin layihələrdən biri - Rafiq İsmayılov, Aynur Rüstəmov, Hidayət Allahverdi və Sahibə Məmmədovanın birlikdə hazırladığı "Azərbaycan dili" (7-ci sinif) dərslisinin vəziyyəti təhlil olunur. Dərslikdə yer alan mətnlər, tapşırıqlar həm məzmun, həm qrammatik, həm də tərtibat və poliqrifik cəhətdən qüsurludur.

Açar sözlər: *üslub, məzmun, məntiq, qrammatika, subyekt, predikat.*

XXI əsr böyük texnoloji yeniliklərin, sürətlə dəyişən sosial proseslərin baş verdiyi, ölkələrin, xalqların, onların dillərinin, mədəniyyətlərinin qaçılmaz global təsirlərə məruz qaldığı bir zaman kəsiyidir. Azərbaycan xalqı da durmadan intensivləşməkdə olan bu proseslərin iştirakçısına çevrilməkdədir. Başqa sözlə, qloballaşma şəraitində baş verən dəyişikliklər Azərbaycanın sosial həyatına, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə və dilinə az və ya çox dərəcədə təsir göstərir. Dil mədəniyyətə nisbətən daha konservativdir. Bununla belə, istər global miqyasda, istərsə də konkret sositumda baş verən dəyişikliklər, yeniliklər dildə də müəyyən şəkildə öz əksini tapır. Sositumun üzvü kimi bugünkü şagird özündən əvvəlkindən daha geniş dünyagörüşə malik, daha tələbkardır. Bu baxımdan şagirdlər üçün ilkin bilik mənbəyi olan dərslilər vaxtaşırı yenilənməli, dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Xalqın təfəkkür tərzini formalaşdıran başlıca vasitələrdən biri dildir. V. fon Humboldtun dediyi kimi, "Dil xalqların ruhunun bir növ zahiri təzahürüdür: xalqın dili onun ruhu, xalqın ruhu da onun dilidir" [Гумбольдт: 1984, s.48]. Ona görə də ana dili dərsliləri bu postulata uyğun şəkildə hazırlanmalıdır.

Mətbuatda dərc olunan məqalələr, mütəxəssislərin araşdırmaları, nəhayət, ana dilini tədris edən müəllimlərin fikirləri və şəxsi müşahidələrimiz onu deməyə əsas verir ki, ümumi təhsil müəssisələrinin şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş və istifadədə olan "Azərbaycan dili" dərslilərinin səviyyəsi heç də qənaətbəxş deyildir. Bu fikri istər dərslilərdə verilmiş qrammatik materiala, istər oxu və təhlil üçün seçilmiş mətnlərə, bütövlükdə onların məzmununa, istərsə də poliqrifik cəhətdən tərtibatına aid etmək olar.

Ümumi təhsil müəssisələrinin şagirdləri üçün yeni Azərbaycan dili dərslilərinin hazırlanması ilə bağlı olaraq, ictimaiyyətin müzakirəsinə bir sıra layihələr təqdim olunmuşdur. Onlardan biri – Rafiq İsmayılov, Aynur Rüstəmov, Hidayət Allahverdi və Sahibə Məmmədovanın 7-ci sinif üçün birlikdə hazırladığı "Azərbaycan dili" dərsliyi üzərində apardığımız təhlil bu sahədə hələ heç bir irəliləyiş olmadığını göstərdi. Bu məqalədə həmin dərslikdə müəyyənləşdirdiyimiz qüsurlar və yanlışlıqların yalnız bir qismi sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur:

1. Mündəricat və ona uyğun olaraq müvafiq səhifələrdə (s.4-7) bölmələr və başlıqların təqdimatı dərsliyin adına uyğun deyildir. Burada ilk "Fərd və cəmiyyət" bölməsində iki baş-

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Elmi kitabxananın müdiri.

lıq verilmişdir. Birinci başlıq “Hərənin öz imzası”, ikinci başlıq “Mübariz” adlanır. Onların ardınca isə qrammatika üzrə məlumatlar təqdim olunur: *Hərəkətin subyekti və obyekt*.

İlk sıraya mətnlərin adlarının çıxarılması heç bir halda məntiqə uyğun deyildir, çünki buradan belə bir nəticə çıxır ki, Azərbaycan dili dərsləri şagirdlərə “Fərd və cəmiyyət”, “Hərənin öz imzası”, “Hər sözün bir taleyi var” kimi məsələləri öyrətmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Halbuki bölmələrin adları və ilk başlıqlar qrammatikanın bölmələrini, yaxud qrammatik qaydaları əks etdirməlidir. Üzərində praktik iş aparılması nəzərdə tutulan mətnlər isə bundan sonra verilə bilər. Buna bütün dərslər boyu əməl edilməmişdir.

Şagirdlərə qrammatik biliklər verməli, qrammatik normaları öyrətməli olan bu dərslərin elə özündə bir çox hallarda Azərbaycan dilinin normaları, qrammatik qaydaları pozulmuşdur:

- Qrammatik biliklər və mətn üzərində iş şagirdlərin dilə düzgün yiyələnməsinə xidmət etməlidir. Lakin elə ilk mətdə (s.10) bu baxımdan yanlışlığa yol verilmiş, xəbər şəkilçisi buraxılmışdır. Mətnin yuxarıdan 11-ci sətirində *bağlanacaq* deyil, *bağlanacaqdır* olmalıdır. Dərslər üçün ya dilin normalarına əməl edilmiş mətnlər seçilməli, ya da dərslərin müəllifi (müəllifləri) seçilmiş mətnləri dilin normalarına uyğunlaşdırmalıdır. Həmin səhifədə haşiyəyə alınmış cümlədə də *nə edəcək?* xəbəri *-dir* şəkilçisiz işlənmişdir. Ümumiyyətlə, dərslərdə xəbər şəkilçisinin buraxıldığı hallar tez-tez müşahidə edilir. 10-cu səhifədə aşağıdan 9-cu sətir və 11-ci səhifədə yuxarıdan 7-ci və aşağıdan 1-ci sətirlərdəki *var* sözünü, 15-ci səhifədə aşağıdan 3-cü sətirdəki, 19-cu səhifədə 4-cü tapşırıqdakı *deyil* sözünü buna misal göstərmək olar. Həmin sözlər müvafiq olaraq *vardır* və *deyildir* kimi verilməlidir. 16-cı səhifədəki 1. *Cümlənin mübtədası yoxdur və hərəkətin subyekti məlum deyil*. 2. *Cümlənin mübtədası var, lakin hərəkətin subyekti məlum deyil* – cümlələrində də eyni yanlışlığa yol verilmişdir. Onların düzgün forması aşağıdakı kimidir: 1. *Cümlənin mübtədası yoxdur və hərəkətin subyekti məlum deyildir*. 2. *Cümlənin mübtədası vardır, lakin hərəkətin subyekti məlum deyildir*.

- Dərslərdə temporallığın ifadəsilə bağlı qüsurlar da vardır. Məsələn, 10-cu səhifədə haşiyədən sonrakı sətirdə *təyin olunduğu günün əvəzinə, təyin olunan günün birləşməsi* işlədilmişdir.

- 15-ci səhifədə haşiyədə hərəkətin subyekti və obyekt ilə bağlı verilmiş şərh qüsurludur. Buradakı “Hərəkətin, adətən, subyekti və obyekt olur” fikri doğru deyildir, çünki onun obyekt olmaya da bilər. Bundan başqa, “subyekt” və “obyekt” məntiq terminləridir. Ona görə də *Uşaq kitab oxuyur* cümləsi “subyekt – obyekt – hərəkət” kimi deyil, “subyekt – obyekt – predikat” kimi təqdim edilməlidir. Predikat isə heç də həmişə hərəkət bildirmir. Məsələn, *Hava soyuqdur* cümləsində *soyuqdur* predikatı hərəkət deyil, hal bildirir. Ona görə də bu hissə VII sinif səviyyəsinə uyğun şəkildə yenidən işlənməlidir.

- 16-cı səhifədə 11-ci tapşırıqdakı *Eyni hərəkətdə subyektin dəyişməsinə səbəb olan morfoloji əlaməti (şəkilçini) müəyyən edib altından xətt çəkin* cümləsində də məntiqə (subyekt) və qrammatikaya (morfoloji əlamət) aid anlayışlar qarışdırılmışdır.

- 22-ci səhifədə haşiyədə verilmiş *Lakin bu növ feillərdə subyekt hərəkəti öz üzərində icra edir* fikri qüsurludur. Onu *Lakin bu növ feillərdə hərəkət subyektin özünə aid olur* kimi vermək olardı, çünki *Duman çəkildi* tipli cümlələrdə mübtəda icraçı olmayan məntiqi subyekt bildirir (Duman özü-özünü çəkə bilməz), o, əşya və ya passiv şəxs – pasiensdir (bax: [Кодухов: 1987, s.240]).

- 31-ci səhifədə 8-ci tapşırıqdakı *Xudayar bəy (I subyekt), məktubu (obyekt), mollaya (II subyekt) yazdırdı* cümləsinə verilmiş şərh doğru deyildir. Burada yönlük hal formasında olan *mollaya* sözü II subyekt kimi göstərilir, halbuki o, obyektidir. Məntiqi subyekt qrammatikada mübtədaya müvafiq gəlir və ismin adlıq halında olmalıdır. Azərbaycan dilində erqativ hal yoxdur, ona görə də *mollaya* sözü subyekt kimi təqdim edilə bilməz.

- 32-ci səhifədə 3-cü tapşırıqdakı *Bizim yerlərdə bu ağaca rast gəlinmir* cümləsinin feil ilə ifadə edilmiş xəbəri yanlış formada verilmişdir. *Gəlmək* feili təsirsiz feil kimi məchul formada (*gəlinmir*) işlənə bilməz.

- 36-cı səhifədə 4-cü tapşırıqdakı "*Sən çaldın*" lətifəsini tapıb oxuyun. Bu ifadədəki söz oyununu izah edin mətnində "*Sən çaldın*" ifadəsi ilə "*Bu ifadədəki*" birləşməsi arasında rabitə yoxdur, başqa sözlə, "*bu*" işarə əvəzliyi "*Sən çaldın*" ifadəsinin deyil, "*lətifə sözünün*" anaforik təkrarı (deyktik göstəricisi) kimi çıxış edir. Rabitə, məsələn, belə yaradıla bilər: "*Sən çaldın*" ifadəsindəki söz oyununu izah edin.

- Həmin səhifədə "*Ovçu Pirim*" mətnindəki birinci, ikinci və üçüncü cümlədə *-imış / -miş* ilə verilmiş *...var imiş, ...edərmiş, ...bilərmiş* və 4-cü cümlədəki *çəkinmirdilər* xəbərləri arasında temporal uyğunsuzluq vardır. Mətn sonuncu halda *çəkinmirmişlər* və ya *çəkinməmişlər* formasını tələb edir.

2. Dərslikdə verilmiş mətnlər və müəllif şərhlərində məzmun, məntiq baxımından xeyli qüsur vardır:

- 16-cı səhifədə yuxarıdan 4-cü sətirdə verilmiş *Gözəllik gözəlliyi cəlb edər* -cümləsi məzmunca qüsurlu, "*Mətni oxuyun. Cümlələrin qrammatik əsasını təyin edin*" tapşırığı (12-ci tapşırıq) isə məzmunca çox mücərrəddir.

- 20-ci səhifədə 7-ci tapşırıqda verilmiş mətnin 3-cü sətirindəki *Təqdim olunan* birləşməsi məzmun və məntiq baxımından uyğunsuzdur. Mətdən həmin birləşmənin çıxarılması daha doğru olardı.

- 21-ci səhifədə *Kontekstdən çıxış edərək "qiyamət", "pərdə", "oturur", "ümman", "xaric" sözlərinin leksik mənalarını aydınlaşdırın. Hansı sözlər mətdə məcazi mənada işlənməmişdir?* - tapşırığından (1-ci tapşırıq) belə məntiqi nəticə çıxır ki, məcazi mənə leksik mənə deyildir. Ona görə də burada *leksik* sözü *həqiqi* və ya *ilkin* sözü ilə əvəz edilməlidir.

3. Dərslikdə üslubi qüsurlar da çoxdur. Müəlliflər əməl edilməsi vacib olan akademik üsluba zidd olaraq, tez-tez danışq üslubuna xas elementlərdən istifadə etmişlər:

- 12-ci səhifədə 1-ci sətirdə verilmiş *işlənilib* forması danışq dilinə xasdır. Rəsmi mətbuatın da əsas götürdüüyü *-ib⁴* keçmiş zaman forması 1-ci şəxsin tək və cəmində işlənə bilmir. Ona görə də normativ dildə bu şəkilçinin əvəzinə, bütün şəxslər üçün məqbul olan *-miş⁴* şəkilçisi işlənməlidir.

- 16-cı səhifədə 10-cu tapşırıqdakı **A** və **C** bəndlərində verilmiş *yazılıb* və *yol verilib* xəbərləri də bu qəbildəndir və onların müvafiq olaraq *yazılmışdır* və *yol verilmişdir* kimi təqdim edilməsi daha doğrudur.

- 10-11-ci səhifələrdə təqdim edilmiş "*Hərənin öz imzası*" mətni və ya onun uyğunlaşdırılmış forması qüsurludur. Mətnin yuxarıdan 11-ci sətirindəki *yaxınlarda* sözünün məkan və ya zaman mənasında işləndiyini müəyyənləşdirmək çətindir, ona görə də həmin sözün *bu* əvəzliyi və ya başqa münasib sözlə işlənməsi daha doğru olardı.

- 16-cı səhifədəki 5-ci: *Hərəkət bir neçə subyekt tərəfindən icra olunur* – cümləsinin *Hərəkəti bir neçə subyekt icra edir* kimi verilməsi məqsədəuyğundur, çünki Azərbaycan dilinin sintaksisi üçün *tərəfindən* sözü qüsurlu kalkadır.

- 19-cu səhifədə haşiyəyə alınmış mətnin 3-4-cü sətirlərində verilmiş qrammatik şərh də üslub baxımından qüsurludur: *Məlum növdən fərqli olaraq məchul növ feillər olan cümlədə subyekt məlum olmur*. Onu aşağıdakı şəkildə vermək olar: *Məlum növdən fərqli olaraq, feili məchul növdə* (daha dəqiq: *predikati feilin məchul növündə*) *işlənən cümlədə subyekt məlum olmur*.

- 20-ci səhifədə 6-cı tapşırıqdakı üslub baxımından qüsurlu *Verilmiş feilləri məlum və məchul növdə cümlələrdə işlədin* cümləsinin *Verilmiş feilləri məlum və məchul növdə işlədərək cümlələr qurun* şəklində verilməsi daha münasibdir.

- 21-ci səhifədə 3-cü tapşırıqdakı *situasiya fikirləşib tapın* ifadəsini üslub baxımından daha doğru olan *situasiya fikirləşin, yaxud situasiya yaradın* kimi vermək olar.

- 30-cu səhifədə 3-cü tapşırıqdakı cümlə də üslubi cəhətdən naqisdir: *Əsərdə yağıın zamanı və ondan sonra obrazların xarakterini açan incə məqamları qeyd edin*. Həmin cümlə belə qurula bilər: *Əsərdə obrazların yağıın zamanı və ondan sonra özünü göstərən xarakterini açan incə məqamları qeyd edin*.

- 32-ci səhifədə 5-ci tapşırıqdakı *Cədvəldə verilmiş sütunları düzgün şəkildə qruplaşdırın* cümləsi, məsələn, *Cədvəldə verilmiş məlumatları feilin növlərinə uyğun şəkildə qruplaşdırın* şəklində təshih oluna bilər.

- 36-cı səhifədə 3-cü tapşırıqdakı *Kontekstə görə “prototip” sözünün mənasını müəyyənləşdirin* cümləsi isə üslubi cəhətdən daha münasib olan *“Prototip” sözünün verilməsi kontekstdəki mənasını müəyyənləşdirin* formasında verilə bilər.

- 30-cu səhifədə 4-cü tapşırıqda “salaməleyk” sözü verilmişdir. Danışıq dilində işlənən və Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində olmayan bu sözün dərsliyə daxil edilməsi tamamilə yanlışdır.

4. Dərslikdə müəyyən terminoloji xətlər də vardır. Məsələn, 36-cı səhifədə 6-cı tapşırıqda verilmiş *idi, imiş hissəcikləri* ifadəsindəki *hissəcik* termini qüsurludur, çünki *idi, imiş* sözləri yalnız ixtisar formasında yazıldıqda hissəcik ola bilər. *Hissəcik* termini rus dilindəki *уаcмууа* sözündən kalka edilmişdir. Rus dilində isə *уаcмууа* sözü “ədat” mənasında işlənir. Azərbaycan dilinin qrammatikasında onun əvəzinə müvafiq termin tapılmalıdır.

5. Dərslikdə durğu işarələrinin qoyulmasında da bir sıra nöqsanlara yol verilmişdir:

10-cu səhifədə aşağıdan 4-cü sətirdə işarə əvəzliyindən sonra vergül işarəsi qoyulmamışdır: *O ayağa qalxdı*.

- 12-ci səhifədə 1-ci sətirdəki *dəstxət* sözü orfoqrafiya qaydalarına uyğun olaraq defislə, *dəst-xət* kimi yazılmalıdır.

- Həmin səhifədə 6-cı bənddə verilmiş *Kiçik işlərdə də böyük olmaq lazımdır*. (*A.Morua*) nümunəsində nöqtə mötərizədən əvvəl deyil, sonra qoyulmalıdır: *Kiçik işlərdə də böyük olmaq lazımdır* (*A.Morua*).

- 31-ci səhifədə 8-ci tapşırıqda verilmiş *Xudayar bəy (I subyekt), məktubu (obyekt), mollaya (II subyekt) yazdırdı* cümləsində *mollaya* sözündən əvvəl vergül işarəsinin qoyulması da yanlışdır.

6. Dərsliyin tərtibatında da müəyyən qüsurlar vardır. Məsələn, 20-ci səhifədə yuxarıdan 3-cü sətirdən sonrakı cədvəli cümlə bitdikdən sonra vermək lazımdır. Əvvəl qrammatik

materialın, sonra isə mətnlər və tapşırıqların verilməsinin vacibliyi haqqında isə yuxarıda qeyd olunmuşdu.

Nəticə. Dərsliyin sonrakı hissələrinə də ümumi baxış göstərdi ki, o, çox qüsurludur və yenidən işlənməlidir. Seçilmiş mətnlər bir çox hallarda şagirdlərin normativ Azərbaycan dilini mənimsəməsi üçün yararlı deyildir. Onlar əsasən danışq dilinə xas olan üslubda verilmiş, normativ dilə uyğunlaşdırılmamışdır. Əslində, yuxarıda dərsliyin təkcə 4-7-ci səhifələrinə aid deyilmiş fikir onun yenidən işlənməli olduğunu deməyə tam əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov R., Rüstəmov A., Allahverdi H., Məmmədova S. Azərbaycan dili (tədris dili). Layihə (Altun kitab nəşriyyatı).
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.
3. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М.: Просвещение, 1987.

Sevil ZULFUGAROVA

EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE NATIVE LANGUAGE AND SPEECH CULTURE.

(Considerations for the draft of the "Azerbaijani language" textbook for the 7th grade)

SUMMARY

In connection with the preparation of new textbooks of the Azerbaijani language for students of educational institutions, a number of projects were presented for public discussion. The article analyzes the state of one of these projects - the textbook "Azerbaijani language" (grade 7), prepared jointly by Rafik Ismailov, Aynur Rustamova, Hidayat Allahverdi and Sahiba Mammadova. The texts and tasks included in the textbook are flawed both in terms of content and grammar, layout and printing.

Key words: *style, content, logic, grammar, subject, predicate.*

Севи́ль ЗУ́ЛЬФУГА́РОВА

ОБРАЗОВАНИЕ В КОНТЕКСТЕ РОДНОГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ РЕЧИ

(Рассуждения по проекту учебника «Азербайджанский язык» для 7-го класса)

РЕЗЮМЕ

В связи с подготовкой новых учебников азербайджанского языка для учащихся общеобразовательных учреждений на обсуждение общественности был представлен ряд проектов. В статье анализируется один из таких проектов - учебник «Азербайджанский язык» (7 класс), подготовленный совместно Рафиком Исмаиловым, Айнур Рустамовой, Хидаятом Аллаhverди и Сахибой Мамедовой. Тексты, задания, включенные в учебник, ущербны как по содержанию, грамматике, так и по оформлению и полиграфии.

Ключевые слова: *стиль, содержание, логика, грамматика, подлежащее, сказуемое.*